

Razmere urbanog života

Sveobuhvatna urbanizacija i reakcije u arhitekturi

Nevena Novaković^{1*} i Anita Milaković²

* Autor za korespondenciju

1 Univerzitet u Banjoj Luci, Arhitektonsko-građevinsko-geodetski fakultet, e-mail: nevena.novakovic@aggf.unibl.org

2 Univerzitet u Banjoj Luci, Arhitektonsko-građevinsko-geodetski fakultet, e-mail: anita.milakovic@aggf.unibl.org

APSTRAKT

Poglavlje predstavlja teorijski pregled istorijske i savremene debate o problemu urbanizacije. Napisano je u formi sažete interpretacije osnovnih koncepata o urbanizaciji, u svrhu razumevanja i novih tumačenja (urbane) održivosti. Ističe se teza kritičke urbane teorije o urbanizaciji kao sociološkom procesu koji nastaje i koji je materijalizovan kroz dinamičnu prostornu transformaciju planetarnih razmera. Savremena urbanizacija suštinski menja gradove iz centričnih formacija u novo polimorfno urbano tkivo koje se širi u nekada ruralno i prirodno okruženje. Pretpostavka je da se problem urbane održivosti ne može razmatrati bez razumevanja veza i zavisnosti između različitih prostornih razmera, odnosno između gustih urbanih aglomeracija i njima bližih i udaljenih teritorija od kojih zavise i na koje utiču. Upravljanje urbanizacijom kao procesom velikih razmera je shvaćeno kao osnovni nosilac stvaranja održivih urbanih mesta i teritorija. Poglavlje, takođe, prikazuje savremene metodološke platforme i konceptualne alate za istraživanje lokalnog urbanog stanja u kontekstu planetarne urbanizacije. Ovaj tekst se fokusira na nove pristupe istraživanju i dizajnu novog urbanog tkiva, kao disciplinarnog usmerenja ka prevazilaženju utopijskog racionalnog modela planiranja i dizajniranja gradova.

KLJUČNE REČI

urbanizacija, urbano doba, planetarna urbanizacija, prostorne razmere, granice grada, teritorija, strategije dizajna

1 Prostorne razmere urbane održivosti

“Održivost je vrlo često pogrešno poistovećena sa samoodrživošću, ali u globalizovanom svetu doslovno ništa nije samoodrživo. Prema tome, da bi urbana održivost imala smisla, moramo obratiti pažnju na odgovarajuće razmere, koje će uvek biti veće od pojedinačnog grada.” (Elmqvist, 2013, para. 4).

Osnovna i najčešće upotrebljena definicija koncepta održivosti, koja je nastala u čuvenom Bruntland izveštaju (UN-WCED, 1987), bazirana je na proceni trošenja resursa. Posle tog ključnog momenta u istoriji promišljanja održivosti, koncept se menjao i razvijao u kontekstu različitih akademskih i profesionalnih oblasti, a neke od njih će biti objašnjene u drugim poglavljima ove knjige. Ipak, definicija iz Bruntland izveštaja je zadržala svoju temeljnu poziciju kao tvrdnja da moramo promišljati naš civilizacijski razvoj (rast) i upravljati njime imajući uvek u fokusu buduće generacije. Prema tome, ako želimo da razumemo značenje koncepta održivosti u kontekstu urbanizma, moramo prvo razumeti kako gradovi funkcionišu u pogledu resursa.

Današnji gradovi su u velikoj meri zavisni od resursa i usluga koji mogu da potiču iz najudaljenijih delova sveta. Gradovi više nisu jasno ograničene teritorije različitih veličina, okružene seoskim i prirodnim ambijentom, kao što su bili sve do dvadesetog veka. Naprotiv, povezani su mrežama saobraćaja i komunikacija skoro u celovitu formaciju, ali istovremeno fragmentarnu i raspršenu. Kada je u pitanju hrana, voda, električna energija i mnoge druge neophodnosti, jedno mesto je zavisno od mnogih drugih mesta i regiona širom sveta. Grad više nije direktno povezan samo sa svojim neposrednim okruženjem i njegova velika prostorna razmera utiče na njegovu unutrašnju strukturu, funkcionisanje i način urbanog života.

U kontekstu ovog savremenog stanja gradova, poglavlje se oslanja na tezu Tomasa Elmqvista (Thomas Elmqvist) o urbanoj održivosti (Elmqvist, 2013). Gradovi moraju upravljati svojom transformacijom i svakodnevnim životom na različitim nivoima, da bismo ih smatrali održivima. Na nivou grada je neophodno stalno promišljati i raditi na optimizaciji upotrebe resursa, da bi se povećala energetska efikasnost i umanjila količina otpada. Međutim, na višim teritorijalnim razmerama, neophodno je uzeti u obzir sve vrste zavisnosti grada od drugih delova sveta, pre svega u pogledu resursa, i uticaj grada na resurse. Prema tome, ako želimo da se urbanizam bavi održivošću, važno je da se bavi pitanjem savremene urbanizacije koja više ne proizvodi gradove u tradicionalnom kompaktnom smislu, već fragmentarni, raspršeni i umreženi urbani pejzaž velikih razmera. Tako je pitanje održivosti istovremeno pitanje međusobne povezanosti različitih prostornih razmera.

Suprotno tezi Tomasa Elmkvista, debata o urbanoj održivosti je dominantno zaokupljena razmerom grada „kao uokvirenog, tehnološki kontrolisanog ostrva eko-racionalnosti koje je uglavnom nepovezano sa širim teritorijalnim formacijama (Brenner & Schmid, 2015, str. 157)“. Tumačenje koncepta održivosti u oblastima koja se bave urbanim prostorom započelo je na međunarodnom nivou tokom devedestih godina. Do danas je debata rezultovala strategijama, agendama i drugim oblicima regulacionih dokumenata koji se dobrovoljno prihvataju na nacionalnim ili državnim nivoima. Međutim, njihov operativni nivo je lokalni i na tom nivou regionalni i gradski autoriteti igraju ključnu ulogu u razvoju i primeni principa održivosti. Čuvena Agenda 21, kao strategija Ujedinjenih nacija (UN) o održivosti definisana na Svetskom samitu UN u Rio De Ženeiru 1992, je primer hijerarhijskog principa kroz koji se održivost posmatra i meri na nivou administrativnih prostornih razmera, od državnog do lokalnog, dominantno gradskog nivoa (UN, 1993). Iako Agenda 21 poziva na razmenu sakupljenih podataka, osnivanje mreža za saradnju, kao i formulisanje generalnog i zajedničkog seta urbanih indikatora održivog razvoja, i dalje ostaje fokusirana na razmeru grada. Retko uzima u obzir širi prostor društveno-ekonomskih procesa koji se ne zaustavljaju na gradskim ili državnim granicama. Čak i implementacija na regionalnom nivou znači da će se održivost meriti kao *suma* lokalnih ili nacionalnih akcija na široj teritoriji kao što je Evropa, Severna Amerika, Afrika, itd. Generalno, ostvarenje održivog razvoja se očekuje putem primene istih principa na hijerhijski podeljene teritorije, uglavnom gradove, ne uzimajući u obzir horizontalno odvijanje procesa urbanizacije u velikim prostornim razmerama. Najsvježiji UN dokument, koji je je usvojen na UN Konferenciji o stanovanju i održivom urbanom razvoju (*Habitat III*) u Kvitu (Quito, Ecuador) 2016. godine, počiva na istim premisama.

Pored diskursa o održivosti, dominantan obim drugih urbanih ideologija se, takođe, bavi urbanim stanjem kroz fenomen grada (Brenner & Schmid, 2015). Prakse urbanističkog planiranja i urbanog dizajna se obično bave administrativno definisanim teritorijama i unapred utvrđenim disciplinarnim razmerama koje ne prelaze meru grada. Na ovaj način urbana teorija i praksa doprinose daljnjoj fragmentaciji urbanog prostora, dok je urbano stanje duboko ukorenjeno u umreženi urbani pejzaž velikih razmera. Kao što nas Elmkvist opominje, ovaj pejzaž moramo razumeti iz perspektive istovremenog posmatranja različitih prostornih razmera.

Ovo poglavlje će istražiti 'nesporazum oko razmera' i ukazati na mimoilaženje između savremenih formi urbanizacije koje su po prirodi mreže velikih razmera, s jedne strane, i dominantno prisutnog ideala o celovitosti grada u urbanističkoj teoriji i praksi, s druge strane. Takođe, prikazaće sažeto novija teorijska i praktična istraživanja o urbanizaciji koja teže da razumeu društvene i prostorne relacije između koncentrisanih habitata koje zovemo gradovi i udaljenih teritorija od kojih su gradovi zavisni. Verujemo da nas razumevanje ovih odnosa vodi bliže ka razumevanju održivosti. Konačno, upravljanje urbanizacijom je suština održivosti.

2 Novo urbano tkivo

“...dok se prostor urbanog života, naravno, može naći tipično na mestima koja ispunjavaju uslove koje ćemo postaviti kao definiciju grada, urbani način života nije ograničen na takve lokalitete, već se manifestuje u različitim stepenima dokle god uticaji grada dosežu” (Wirth, 1938, str. 7).

Urbanizacija je, sa prostorne tačke gledišta, radikalno izmenila pejzaže širom sveta. Tradicionalna konfiguracija i doživljaj grada kao guste i pešački prohodne jedinice sa centralnom zonom počeo se gubiti već pedesetih godina 20. veka. Prostorni rezultati posleratnih decentralizovanih urbanih politika su ubrzo postali vidljivi: infrastrukturni sistemi velikih razmera, razaranje susedstava u starim gradskim jezgrima, širenje urbanih struktura male gustine na periferiji i ponavljanja urbane morfologije. Danas su sve ove prostorne transformacije još radikalnije i raširile su se do sela, poljoprivrednih polja, šuma, pustinja, močvarnih područja i sl., proizvodeći tako nove društvene i prostorne odnose. Ponekad, suprotno od uobičajenog shvatanja, „takva tranzicija daje neobične urbane pejzaže u kojima marginalno može biti centralno; centralnost može biti na urbanoj margini; i ‘urbano’ se proširuje duboko u prostore koji su prvobitno smatrani ‘ruralnim’ (Graham & Marvin, 2002, str. 115)“.

Nove prostorne konfiguracije koje se šire u ruralna područja i preoblikuju ih, ali u isto vreme i transformišu istorijska gradska jezgra, filozof i sociolog Anri Lefevr (Henry Lefebvre) je prepoznao kao *novo urbano tkivo* (fr. *tissu urbain*) (Lefebvre, 2003/1970, str. 3). U knjizi *Urbana revolucija* (fr. *La Révolution urbaine*) iz 1970. godine, Lefevr objašnjava da se ovaj novi urbani pejzaž formira na takav način da granice između gradova i njihovog okruženja postaju relativne. U tom kontekstu, grad se ne može posmatrati kao prostorna i funkcionalna celina. Obim prostiranja grada i područja periferije karakteriše visok stepen dinamičnosti, raznolikosti forme i veličine. Lefevr ovaj simultani process urbanizacije opisuje kao proces “implozije-eksplozije”. Rezultat takvog procesa jeste (urbano) tkivo koje je u isto vreme “velika koncentracija urbane stvarnosti (ljudi, aktivnosti, bogatstva, robe, objekata, instrumenata, sredstava, ideja) i velika eksplozija i projekcija brojnih, razdvojenih fragmenata (periferija, predgrađa, vikend naselja, satelitskih gradova)” (Lefebvre, 2003/1970, str. 14). Ovi „eksplozirani“ fragmenti, koji nisu u vidokrugu stanovniku grada, ali su u isto vreme koherentno povezani sa našom urbanom stvarnošću, formiraju ono što urbani teoretičari i istraživači Nil Brenner (Neil Brenner) i Kristian Šmit (Cristian Schmid), zovu *operativni pejzaž* (Brenner & Schmid, 2015).

Važan faktor u proizvodnji novog urbanog tkiva je bilo uvođenje novih infrastrukturnih mreža. Kompleksan ‘*hardverski*’ pejzaž koji čine mreže železnica, auto puteva, cevi, žica i građevina prostire se kroz, iznad i ispod gradova i njihovih zaleđa. Navedene mreže obezbeđuju

protok i razmenu energije, vode, hrane i robe, ali takođe, ljudi i informacija. Pored navedenog 'hardvera', deo novog pejzaža jeste i napredni tehnološki 'softverski' sloj elektronskih signala i znakova. Infrastrukturne mreže u celini podržavaju kreiranje i proširenje novog urbanog tkiva u prostornom smislu. Takođe, one jesu podrška dinamičnoj međuzavisnosti pojedinca i globalnog sveta u savremenom urbanom životu. I kao sredstvo komunikacije, mobilnosti i distribucije informacija utiču na nova urbana iskustva, u više nivoa.

Brener i Šmit su tokom istraživanja u poslednje četiri decenije prepoznali i definisali tri makro trenda u urbanizaciji (Brenner & Schmid, 2015). Prvi se odnosi na formiranje *novih geografija neujednačenog razvoja* (str. 152). Neujednačeni prostorni razvoj je proizvod i prethodnog perioda industrijalizacije. Međutim, u geografskom smislu je bio jasno vidljiv kroz različite tipologije teritorija, kao što su selo i grad, Istok i Zapad, zemlje Prvog i Trećeg sveta, i sl. U savremenom stanju urbanizacije, različiti uslovi bogatstva i siromaštva, rasta i opadanja, centralizovanosti i marginalizovanosti, stoje jedni pored drugih i međusobno se prepliću i proizvode.

Drugi trend u urbanizaciji jeste *promena prirode urbane stvarnosti*. „Eksplodirano“ savremeno stanje je teško kategorisati prema tradicionalnoj tipologiji ograničenih prostora grada, metropolisa i regiona (str. 152). Danas smo suočeni sa urbanom realnošću u kojoj prepoznajemo različite društveno-ekonomske uslove i teritorijalne formacije. Neke od njihovih ključnih odlika jesu veća gustina unutar metropolitanskih mreža, građenje velikih infrastrukturnih sistema, restrukturiranje tradicionalnih zaleđa gradova, proširenje velikih sistema upotrebe zemljišta u svrhu vađenja resursa, transformacija ruralnih područja, operacionalizacija divljine, i sl.

Konačno, treći trend koji prati urbanizaciju jeste *transformacija nasleđenih načina upravljanja urbanim područjima i procesima* (str. 153). Hijerarhijski institucionalni okvir koji je delovao u skladu sa hijerarhijskom teritorijalnom organizacijom, kao što su državna teritorija, sada postaje svetska mreža mesta u kojima se donose odluke. Novi pejzaž teritorijalnog upravljanja je dominantno orijentisan ka 'liberalizaciji' tržišta i deregulaciji države.

Iako je urbanizacija fizički vidljiva kroz urbano tkivo (fr. *tissu urbain*), kritička urbana teorija konceptualizuje urbanizaciju kao proces, a ne isključivo kao fizičku pojavnost. Ovu tezu, jasno definisanu od strane Anrija Lefevra (2003/1970), kasnije su razvijali i drugi urbani teoretičari i kritičari kao što su Dejvid Harvi (David Harvey) (1985, 1996), i, u skorije vreme, Nil Brener i Kristijan Šmit (2013, 2015). Prostorne transformacije koncentrisanog izgrađenog okruženja i udaljenih pejzaža su blisko povezane sa ekonomskim i upravljačkim restrukturiranjima, kao i sa dramatičnim društvenim i ekološkim posedicama.

„Jednostavno rečeno, urbano nije (fiksna) forma nego proces; kao takvo dinamično je, razvija se i menja kroz istoriju. Materijalizuje se kroz izgrađeno okruženje i društveno-prostorne rasporede u svim

razmerama; i, ipak kontinuirano kreativno uništava prethodne da bi se proizveli novi obrasci društveno-prostorne organizacije” (Brenner & Schmid, 2015, str. 165).

Savremeno urbano stanje je, naravno, usko vezano za neoliberalni model kapitalističke ekonomije. Ipak, često se prikazuje kao skoro prirodan i neizbežan demografski, morfološki i ekonomski fenomen (Harvey, 1996; Keil, 2016). Još uvek se urbano stanje dominantno tumači kao tipološka prostorna dualnost grada i ruralnog zaleđa, a urbanizacija kao demografsko kretanje ljudi iz ruralnih u urbane sredine. Metropol, rastuće periferije i velike urbane mreže nisu samo posledice udaljenih političkih i ekonomskih sila. Treba ih razumeti kao jednu istu prostorno-društvenu proizvodnju, kao što smo naučili od Lefevra (Lefebvre, 1991/1974). Društvo proizvodi prostorni raspored, a prostor je važan medij (ponovne) proizvodnje određene društvene organizacije.

3 Novija preispitivanja teze o urbanom dobu

“Generalno posmatrano, sa 54% svetske populacije koja živi u urbanim područjima u 2014, više ljudi živi u urbanim nego ruralnim područjima. 1950. godine 30% svetske populacije je bilo urbano, sa pretpostavkom da će 2050. godine 66% svetske populacije biti urbano. Postoji značajna razlika u nivoima urbanizacije po različitim regionima. Najviše urbanizovani regioni su Severna Amerika (82% ljudi živi u urbanim područjima, u 2014.), Južna Amerika i Karibi (80%) i Evropa (73%). Suprotno, Afrika i Azija ostaju dominantno ruralne sa 40% i 48% njihove populacije koja živi u urbanim područjima. Očekuje se rast urbanizacije u sledećim decenijama. Afrika i Azija se urbanizuju brže nego ostali regioni i pretpostavlja se da će imati 56% i 64% urbane populacije do 2050. godine” (UN-DESA-PD, 2015, str. xxi).

Informacija UN o dominaciji urbane populacije nad ruralnom se veoma često koristi u različitim diskursima i debatama o urbanom stanju. Odeljenje UN za ekonomska i društvena pitanja (UN-DESA-PD) objavljuje nove pretpostavke i procene o urbanoj i ruralnoj populaciji u svim zemljama sveta, približno svake dve godine od 1988. Kriterijumi za klasifikaciju nekog područja kao urbanog nisu posebno definisani od strane UN-DESA-PD, već su definisani od strane svake države za njihove administrativne i statističke potrebe. Zapravo, UN-DESA-PD samo preuzima prethodno sakupljene podatke. U objašnjenju metodologije prikupljanja podataka, UN-DESA-PD navodi spisak najzastupljenijih kriterijuma koje države koriste da bi teritoriju definisale kao urbanu: različiti administrativni kriterijumi, minimum broja stanovnika, gustina naseljenosti i zastupljenost infrastrukture kao što su asfaltirani putevi, elektrovodovi, kanalizacione ili vodovodne mreže, itd. Od 233 države koje su bile uključene u analizu 2014. godine, 125 država koristi administrativno definisan kriterijum za podelu teritorija na urbane i ruralne, a za 65 od ovih država to nije bio jedini kriterijum. 121 država

koristi broj stanovnika u području ili gustinu naseljenosti kao kriterijum, dok je u 49 slučajeva demografski kriterijum jedini. U svakom slučaju, donja granica broja stanovnika u području, koja ga karakteriše kao urbano, značajno se razlikuje od države do države, sa vrednostima od 200 do 50 000 stanovnika (UN-DESA-PD, 2015, str. 4-5).

Uzimajući u obzir gornje kriterijume, UN statistički podaci o urbanoj populaciji su bazirani na veoma nestabilnoj metodološkoj podlozi. Postoji veliki jaz između društveno-prostornih uslova života u različitim delovima sveta i homogenog načina razmišljanja i merenja ovih uslova kao urbanih. Moglo bi se, čak, reći da objedinjujuća i statistički zasnovana kategorizacija teritorija kao urbanih prikriva različite i veoma često degradirajuće uslove života velikog dela 'urbane' populacije. Razumno pitanje koje se može postaviti je: šta je svrha utvrđenih podataka o urbanoj populaciji? U svakom slučaju, publikacije koje značajno utiču na akademska istraživanja i razvoj urbanih politika, kao što su *UN Habitat World Cities Report*, pod naslovom *Urbanisation and Development: Emerging Futures* (UNH, 2016) i *New Urban Agenda* (UN, 2017), pozivaju se na UN podatke o urbanoj populaciji i postavljaju ih kao početnu tvrdnju u razvoju svojih ideologija.

Istorijski koreni ovog numeričkog pristupa merenju urbanog stanja, kod kojeg su gradovi definisani kao teritorija administrativno utvrđenih granica i sa merljivom populacijom unutar teritorije i tendencijom da raste, mogu se pronaći još u periodu industrijskih gradova. Prema statistici nemačkog Rajha iz 1871 i zaključcima Prve međunarodne statističke konferencije održane u Berlinu 1887, sva područja sa brojem stanovnika između 5 000 i 20 000 se definišu kao mali gradovi (Schmidt-Lauber, Wolfmayr, Eckert, Gozzer, & Mitarbeiterinnen, 2011). Područja sa manje od 5 000 stanovnika se smatraju ruralnim, dok klasifikacija viših demografskih vrednosti prepoznaje srednji grad (nem. *Mittelstadt*) sa 20 000 do 100 000 stanovnika, i veliki grad (nem. *Großstädte*) sa 100 000 i više stanovnika. Poznati američki sociolog i demograf Kinslej Dejvis (Kinsley Davis) kasnije će preuzeti iste demografske vrednosti od 20 000 do 100 000 stanovnika da bi područje definisao kao urbano (Brenner & Schmid, 2013). Ova demografska metodologija je široko prihvaćena i primenjena u zemljama zapadnog sveta nakon Drugog svetskog rata. Iako kritikovana već u devetnaestom veku (Schmidt-Lauber et al., 2011), statistički i administrativno bazirana metodologija se još uvek koristi u 121 državi prema UN podacima.

Savremeni demografski narativ o urbanom stanju, prema kojem većina svetskog stanovništva živi u gradovima, urbani teoretičari i istraživači Brenner i Šmit nazivaju „teza o urbanom dobu“ (Brenner & Schmid, 2013). Oni pronalaze da je teza o dominantno urbanoj svetskoj populaciji, koja je koncentrisana u uokvirene entitete koje nazivamo gradovi, sveprisutna u profesionalnim, upravljačkim, akademskim i novinarskim tekstovima na međunarodnoj sceni.

“Slično konceptima modernizacije u šezdestim i globalizacije u osamdesetim i devedestim, teza o urbanom dobu se pojavljuje kao sveobuhvatni metanarativ koji čitaoci i publika ranog 21. veka mogu

samo prihvatiti potvrdnim klimanjem glave dok slušaju stalno ponavljanje ovih reči” (Brenner & Schmid, 2013, str. 4).

Demografsko tumačenje urbanizacije kao prelazak stanovništva iz malih rasutih ruralnih naselja u velika, koncentrisana i gusta naselja (UN-DESA-PD, 2014, str. 1) sadrži specifičnu teritorijalnu pretpostavku. Empirijsko i teorijsko pitanje odgovarajućih prostornih granica urbane teritorije čije stanovništvo treba prebrojati je pretvoreno u numeričko pitanje potrebnog broja stanovnika u *prethodno definisanoj* upravnoj prostornoj jedinici koji će opravdati njenu klasifikaciju kao urbanu (Brenner & Schmid, 2013, str. 5). Prema tome, Brenner i Šmit postavljaju pitanje zašto baš taj broj stanovnika čini područje urbanim? Zašto ne neki drugi broj? Koja su teorijska objašnjenja ovog analitičkog modela? Najvažnije, zašto još uvek koristimo isti metod merenja urbanog stanja kada nije bio potpuno opravdan ni u vremenima kad je nastao.

4 Koncept planetarne urbanizacije

“Izgleda da nećemo stići do adekvatne ideje o urbanizmu kao načinu života, dokle god identifikujemo urbanizam kao fizičku pojavu grada koju vidimo kao rigidno ograničeni prostor, čije urbane osobine počinju da nestaju izvan proizvodljne granične linije” (Wirth, 1938, str. 4).

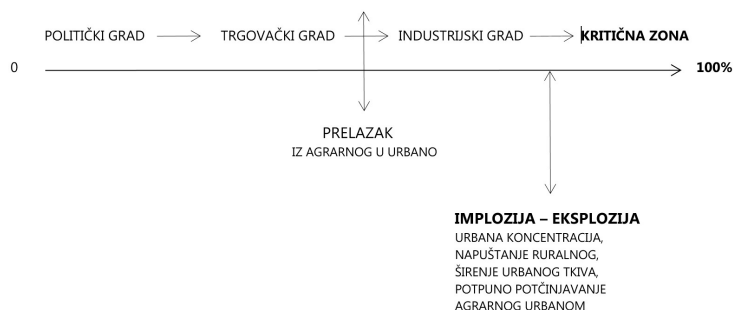
Tradicionalna definicija urbanizacije kao demografske promene unutar urbano-ruralnog teritorijalnog odnosa bila je kritikovana još u prvim godinama razvoja paradigme. Sociolog i istaknuta ličnost čikaške škole sociologije Luis Virt (Louis Wirth) bavio se problemom definicije urbanog i urbanizacije kroz numeričke i prostorne karakteristike u svom uticajnom tekstu „Urbanizam kao način života” iz 1938. (Wirth, 1938). Virt ističe sociološku i kulturološku perspektivu urbanizacije, gde je svakodnevni život veoma važan za razumevanje urbanog stanja. Iako je ovaj sociolog pisao o gradovima svog vremena, nagovestio je velike razmere urbanizacije i naglasio važnost prostorne razmere u njenom razumevanju.

“Uticaj koji gradovi vrše na društveni život ljudi je mnogo veći nego što to brojevi o urbanoj populaciji nagoveštavaju, jer grad nije samo do sada najveće mesto za stanovanje i rad modernog čoveka, već je pokretački i kontrolni centar ekonomskog, političkog i kulturnog života koji privlači i najudaljenije delove sveta u svoju orbitu i prepliće različita područja, ljude i aktivnosti” (Wirth, 1938, str. 2).

Virt je čak tridestih godina bio svestan moći promene koju donosi urbanizacija i njenih različitih društveno-prostornih manifestacija. Bio je negativno kritičan prema fokusu urbanizma i sociologije na grad kao isključivo ograničene teritorije i univerzalno primenjive kategorije.

Zapravo, Virt naglašava potrebu za novom analitičkom teorijom o urbanom stanju, koja bi postavila u isti kontekst fizičku urbanu strukturu sa specifičnim društvenim organizacijama i individualnim i društvenim ponašanjem. Takva generalna teorija koja objašnjava urbano stanje kao prostorno-društveni proces omogućila bi analizu i dublje razumevanje brzih promena u okruženju modernog čoveka. Bila bi bazirana na jasnoj konceptualizaciji suštinskih i zajedničkih kriterijuma svih društveno-prostornih stanja koje zovemo urbanim, ali istovremeno bi ponudila alate za empirijska istraživanja o razlikama na lokalnom nivou i kroz istoriju. Prema tome, nije važno prepoznati potpuno iste elemente unutar različitih urbanih stanja, ili ih koristiti kao recept za kreiranje novih urbanih tkiva u različitim delovima sveta (Wirth, 1938, str. 6). Savremene teorije urbanizma i grada veoma često definišu normativne preporuke za dizajn održive urbane sredine, kao što su određena gustina izgrađenosti, broj stanovnika, veličina područja, funkcionalna organizacija, itd. Ono što jeste važno, prema Virtu, je potencijal koji nudi izmereno stanje urbanih karakteristika za razvoj ka poželjnom stanju urbane konfiguracije, u skladu sa lokalnim društvenim i prirodnim kontekstom.

Urbanizaciju velikih razmera, koju je Virt skromnije nagovestio, Lefevr će opisati u njenoj ekstremnoj pojavi trideset godina kasnije: "Počecu sa sledećom hipotezom: Društvo je postalo u potpunosti urbanizovano. Ova hipoteza podrazumeva definiciju: Urbano društvo je društvo koje je nastalo iz procesa potpune urbanizacije. Ova urbanizacija je prividna danas, ali će postati stvarna u budućnosti" (Lefebvre, 2003/1970, str. 1). Radikalna sedamdesetih godina, hipoteza o *planétarisation de l'urbain*, kako je Lefevr naziva, danas se više ne može ni smatrati hipotezom. Društvo, zaista, postaje u potpunosti urbanizovano. Lefevr, takođe, naglašava da urbanizaciju treba shvatiti kao proces, a ne kao fizičku pojavu. Rezultat planetarne urbanizacije kao procesa je *urbano društvo* ili *urbano tkivo*, kao izmenjeni fenomen koji ne može biti objašnjen kroz pojam grada, kao kategoriju znanja iz devetnaestog i dvadesetog veka. U tom kontekstu, "(k)oncept grada ne odgovara više društvenom telu" i "(s)ociološki gledano reč [grad] je pseudokoncept" (Lefebvre, 2003/1970, str. 57).

SL. 4.1 Lefevrov dijagram istorije procesa potpune urbanizacije društva. (prema Lefebvre, 2003/1970, str. 15)

U duhu kritike Luisa Virta tridesetih i Lefevra sedamdesetih, današnji mislioci u oblasti urbanih studija naglašavaju potrebu za novom teorijom urbanog stanja. Ona proizilazi iz suočenosti sa neusaglašenošću između

teorijskih i praktičnih pozicija i stvarne promene društva i životnog okruženja na planetarnom nivou. Najistaknutiji doprinos, ukorenjen u kritičku društvenu teoriju i Lefevrovo nasleđe, dolazi od teoretičara i istraživača Brenera i Šmita i njihovih saradnika na Harvardskoj školi za dizajn (en. Harvard School of Design) i ETH Ciriha (ETH Zurich). Autori naglašavaju da njihov rad ne cilja pretenciozno na novu sveobuhvatnu teoriju urbanizacije ili urbanog stanja. Njihova namera je uspostavljanje *epistemološkog okvira* za dalji razvoj teorije i istraživanja prošlih i savremenih stanja urbanizacije (Brenner & Schmid, 2015, str. 163).

Brener i Šmit su ponudili sedam teza o urbanizaciji, kao doprinos novom intelektualnom projektu utvrđivanja epistemologije urbanog, zasnovanog na prethodnim studijama tradicionalnih i savremenih urbanih ideologija. Postavljanje teza je usmereno ka "otvorenom" i "refleksivnom" okviru znanja koji bi omogućio da se tekući fenomen urbanizacije postavi u fokus i učini razumljivijim, uz istovremenu evoluciju samih koncepata i metoda koji se koriste za njegovo istraživanje (2015, str. 161-163). Svakako, svih sedam teza je podjednako važno u kontekstu teorijskog mišljenja. Međutim, samo četiri teze će biti rezimirane u ovom poglavlju, kao najdirektnije povezane sa problemom razmere urbanog.

Dakle, šta je važno da pretpostavimo o planetarnoj urbanizaciji, pre nego što se upustimo u istraživanje specifičnih urbanih stanja? Na tragu Lefevrove teorije urbanog i suprotno dominantnim sociološkim i prostornim teorijama ukorenjenim u 'gradskost', autori definišu *urbano kao multi-skalarni proces* društvenih i prostornih transformacija (Brenner & Schmid, 2015, str. 165). Urbanizaciju ne možemo više shvatati kao univerzalnu formu, tip naselja ili ograničenu prostornu jedinicu. Urbanizacija je dinamičan i razvojni (istorijski) proces koji se materijalizuje putem različitih društveno-prostornih konfiguracija na različitim razmerama istovremeno.

Dalje, urbanizacija se uvek sastoji od *tri međusobno konstitutivna „momenta“*: koncentrisane urbanizacije, proširene urbanizacije i diferencirane urbanizacije (str. 166). Ovo znači da urbanizacija nije isključivo koncentracija stanovništva, sredstava proizvodnje i investicija, kao što se najčešće ističe, već uključuje i operacionalizaciju udaljenih mesta, teritorija i pejzaža. Ova udaljena urbanizovana mesta podržavaju ekonomski i društveni život aglomeracija. Istovremeno, urbanizacija se ne pojavljuje samo u koncentrisanom i proširenom obliku, već i kao diferencirana urbanizacija. To znači da se prostorno-društvene konfiguracije koje su nastale ranije, odnosno, koje su nasleđene, takođe konstantno menjaju i „kreativno uništavaju“ da bi napravile prostor za nove (Brenner & Schmid, 2015, str. 166).

Pored tri „momenta“, urbanizacija bi trebalo da se razume i kroz *tri „dimenzije“*, u kontekstu Lefevrove teorije o proizvodnji prostora: kroz prostorne prakse, teritorijalnu regulaciju i svakodnevni život (str. 169). Urbanizacija je proces koji uključuje proizvodnju građane sredine, različite oblike regulacije koja se tiče zemljišta, rada i resursa, formalne procedure planiranja i upravljanje teritorijalnim razvojem. U isto vreme,

urbanizacija se razvija i kroz rutine i prakse svakodnevnog života ljudi koji koriste urbano tkivo i prilagođavaju ga svojim potrebama.

Konačno, prema četvrtoj tezi koja će ovde biti pomenuta, urbanizacija je *planetarno rasprostranjen proces*. Urbanizacija se menja i širi čak i na najudaljenija mesta koja smo nekad zvali zaleđe (en. *hinterlands*) i divljina, i stvara novo urbano tkivo kroz različite forme koncentracije i širenja, i kroz dimenzije prostorne prakse i regulacije.

Ovu kompaktnu i uredno elaboriranu teoriju o urbanizaciji, takođe, prate kritička mišljenja. Osim pitanja od čega je sastavljeno urbano stanje, šta je to urbanizacija, kojima se bave Brener i Šmit, kritički osvrti na urbanizaciju postavljaju pitanje elemenata *iskustva* planetarne urbanizacije. Da li bismo trebali posmatrati i razumeti *kako* se urbano stanje proizvodi, oblikuje i prilagođava kroz navike i banalne svakodnevne prakse pojedinaca i zajednica (Giroud, 2015, para. 15)? Prema nekim autorima, dimenzija svakodnevnog života je još uvek analitički i politički relevantno mesto redefinisavanja pojma grada u kontekstu savremenog urbanog stanja. Gradski život je još uvek kontekst kroz koji milioni ljudi doživljavaju, razumeu i menjaju (planetarnu) urbanizaciju (Davidson & Iveson, 2015, str. 662).

5 **Novo urbano tkivo i problem (racionalnog) urbanizma**

„S obzirom da je van kontrole, urbano stanje će postati glavni vektor promišljanja. Ponovo definisan, urbanizam neće samo, ili najviše, biti profesija, nego će biti način mišljenja, ideologija: da se prihvati ono što postoji. Pravili smo kule od peska. Sada plivamo u moru koje ih je odnelo“ (Koolhaas, 1995, str. 969-971).

Kako se urbanizam kao disciplina i oblast znanja, van ideologije urbanog doba i slavljenja gradskosti, nosi sa ovim jedinstvenim prostornim i društvenim promenama? Kako se nosi sa urbanizacijom širokih razmera? Već u godinama nakon Drugog svetskog rata je prepoznato da je urbanizam više posvećen prostornom i društvenom redu, a manje društvenim i kulturnim procesima. Prve malobrojne kritike su se javile već u prvoj polovini 20. veka od strane autora kao što su Patrik Geddis (Patrick Geddes), Luis Virt i Luis Mamford (Lewis Mumford). Kritika postaje izraženija u drugoj polovini dvadesetog veka, paralelno sa posleratnim procesima obnove. Pedesetih godina su se počele prepoznavati društvene i ekološke posledice posleratnih transformacija pejzaža, kao što su izgradnja infrastrukture velikih razmera, širenje perifernih područja, i nekritička primena tehnokratskih principa planiranja. Među najuticajnijim kritičarima bila je Džejn Džejkobs (Jane Jacobs), novinar i urbani aktivista, čiji se negativni stav odnosio direktno na profesiju urbanističkog planiranja i njenih rezultata okarakterisanih

kao *prostorni determinizam* (Jacobs, 1992/1961). Džejkobs postavlja problem pristupa urbanističkog planiranja kao rigidne organizacije gradskog prostora i njegove složenosti, prvenstveno povezanog sa konceptom funkcionalističkog grada i njegovim istorijskim korenima. Tema 'stvarnosti' urbanog života se u njenoj kritici suprotstavlja profesionalnoj ideologiji koja se isključivo bavi fizičkom pojavnošću, koja teži vizuelnom redu i pronalazi značenje sama u sebi.

Intelektualni domen u kojem leži problem prostornog determinizma, Anri Lefevr je nazvao *operativni racionalizam* (Lefebvre 2003/1970, pp. 82-83). Problem urbanističkog pristupa, u kojem je analitičko mišljenje dovedeno do ekstrema, baziran je na detaljnoj analizi prostornih i društvenih elemenata pojedinačno i razdvojeno. Sa jedne strane se posmatra društvena i ekonomska organizacija, a sa druge strane prostorne strukture i funkcije. Planeri racionalisti vide grad kao kontradikciju i kao nesređenost, ali ne prepoznaju takvo stanje kao uslov modernog postojanja. Ključne riči koje određuju njihove planirane aktivnosti sa ciljem dovođenja reda i normalnosti u haotičnu urbanu realnost jesu celovitost i dovršenost.

Sledeći istu liniju kritike prostornog determinizma, sociolog Ričard Senet (Richard Sennett) je u skorije vreme napisao:

„Urbanisti su, globalno, nagovestili političku obuzetost kontrolom za pola veka unapred; kroz čvrsto držanje za rigidne slike, preciznim razdvajanjima, urbanistička imaginacija je izgubila vitalnost. Preciznije, ono što nedostaje savremenom urbanizmu je smisao za vreme – ne nostalgično gledanje unazad, već vreme kao pogled unapred, razumevanje grada kao procesa, slika grada koji se menja kroz upotrebu, urbana imaginacija formirana nagoveštajem, spremna za iznenađenje“ (Sennett, 2006, str. 11).

Osnovna teza kritike koju su formulisali Džejkobs, Lefevr, i kasnije Senet, je teza o principima planiranja i dizajna koja postavlja prostornu formu iznad društvenih i kulturoloških procesa. Veza između prostorne forme i društvenih odnosa se vidi veoma pojednostavljeno, kao jednosmerno orijentisana i neosetljiva na vreme i promene (Novakovic & Djukic, 2015, str. 416). Prema tome, urbanizam koji ignoriše društvene i kulturološke procese na različitim prostornim razmerama, a naročito u domenu svakodnevnog života, nije u poziciji da interpretira i dizajnira nove i sveobuhvatne prostore savremene urbanizacije. Uzimajući u obzir razvoj kritike racionalnog planiranja (gore) i nedavnu elaboraciju krize urbanizma u toku dvadesetog veka (Koolhaas, 1995; Graham & Marvin, 2002; Bajić-Brković, 2002; Palermo 2010, 2014; Inam 2014; Quito papers, 2017), mogu se izdvojiti četiri generalne i najvažnije karakteristike problema urbanizma u trenutku razvoja planetarne urbanizacije.

- 1 Profesija urbanizma se primarno fokusira na formalne i morfološke kvalitete grada. Buduća vizija razvoja grada se prevodi u prostorne planove od kojih se očekuje da vode ka željenom prostornom i društvenom stanju u toku određenog perioda. Ipak, u praksi, *sveobuhvatni planovi* su pokazali svoju *nefleksibilnost* jer imaju veoma

mali kapacitet prilagođavanja brojnim i često konfliktnim ekonomskim i društvenim zahtevima u prostoru i vremenu. Prakse klasičnog i racionalnog urbanističkog planiranja koje se baziraju na hijerarhijskom prostornim redu i linearnom scenariju razvoja teško se mogu povezati sa savremenim kompleksnim prostornim, društvenim i ekonomskim procesima urbanizacije. Plan kao glavni rezultat praskre planiranja i ključni mehanizam regulacije urbanizacije se pokazao kao neuspešan u suočavanju sa stvarnim životnim procesima.

- 2 Teorijskom diskursu u urbanističkom planiranju, urbanom dizajnu i arhitekturi *nedostaje povezujući paradigmatški okvir* koji se odnosi na pitanja urbanizacije. Zajednička osnova je neophodna za tumačenje, mapiranje i dizajniranje prostornih transformacija. Teorijska debata u urbanizmu se uglavnom razvija oko odvojenih disciplinarnih ideologija koje nisu ukorenjene u društveno-prostorni kontekst, niti su u vezi sa stvarnim tehničkim ili praktičnim zahtevima. Pored toga što su potrebni novi koncepti, potrebno je definisati i nove alate i metode za interpretaciju i dizajn urbanih teritorija u kontekstu savremene urbanizacije.
- 3 Važno je primetiti *fragmentaciju urbanizma* na odvojene discipline, u smislu njihovog fokusa na različite prostorne razmere i u smislu metoda i alata koje koriste. Urbanističko planiranje, koje se bavi prostornom regulacijom na nivou grada, zaokupljeno je teorijskom debatom o procedurama odlučivanja u kontekstu borbe različitih interesa. Kao takvo, urbanističko planiranje je izgubilo fizički prostor kao predmet svog promišljanja i direktnog delovanja. U isto vreme, urbani dizajn shvaćen kao disciplina koja se bavi prostorima male razmere, posvetio se morfološkim i estetskim aspektima prostorne intervencije, uglavnom u otvorenim javnim prostorima. Dalja fragmentacija i specijalizacija dolazi od profesionalnih tendencija ka razmatranju pojedinačnih problema urbanog stanja. Rezultat navedenih tendencija jeste pojava velikog broja disciplinarnih koncepata kao što su pejzažni urbanizam, svakodnevnini urbanizam, taktički urbanizam, ekološki urbanizam, i sl. (detaljnije pogledati Barnett, 2011).
- 4 *Nedostatak reformatorskih tendencija*, stvarne ambicije za inovacijama i radikalnim kreativnim vizijama urbane budućnosti u urbanističkoj praksi i teoriji je povezan sa suštinskim nerazumevanjem savremenog urbanog stanja. Urbanizam kao disciplina je više orijentisan ka ponovnom tumačenju teorijskih dostignuća iz prošlosti ili ka prilagodljivom postmodernom duhu (neoliberalne) deregulacije – po principu prihvatanja onog što dolazi prvo u prostoru.

Karakteristike urbanizma koje su opisane iznad dovode do sumnje u društvenu ulogu discipline i njenih uticajnih kapaciteta u kontekstu upravljanja i planiranja urbanizacije većih razmera. Prostorni determinizam i disciplinarna podela vode ka fragmentaciji pogleda na urbano stanje i nemogućnosti razumevanja odgovarajućih prostornih razmera urbanizacije. Kao što Rem Koolhaas uopšteno zaključuje „uprkos ranim obećanjima, povremenim dostignućima, urbanizam nije sposoban ništa da izumi ni da primeni na razmeri određenoj potrebama apokaliptičnih demografija“ (Koolhaas, 1995, str. 961).

Jaz između stvarnih ljudskih potreba, urbanističkih intervencija i planetarnih prostornih transformacija postaje sve veći i sve vidljiviji. U isto vreme nedostatak kapaciteta da se razumeju i prate savremene prostorne promene i društveno-ekonomske aktivnosti je retko predmet samoevaluacije ili samokritike urbanizma (Palermo, 2010).

6 Arhitektonske utopije i urbanizacija

“Šta bi urbanizam mogao biti?...Način na koji mislimo o gradovima apsolutno utiče na način na koji ih dizajniramo. Suštinske promene u transformaciji gradova neće nastati sporadičnim promišljanjem rubova oblasti, već fundamentalnim promišljanjem procesa, metoda i ishoda urbanizma” (Inam, 2014, vii).

Teme urbanizacije velikih razmera i nepostojanosti granica grada često su bile deo ideja o dizajnu budućih gradova tokom devetnaestog i dvadesetog veka. Istoričarka i teoretičarka arhitekture Fransoaz Šoe (Francoise Choay) klasifikovala je ključne ideje perioda dva veka u tipologiju modela urbanog stanja (Choay, 1978/1965). Dva osnovna modela grada koje definiše Šoe, *progresistički* i *kulturološki* model, mogu se jednostavno tumačiti u kontekstu teme granica grada i odnosa grada prema širem okruženju, dakle, u kontekstu teme razmere. Dok su kulturalistički utemeljene ideje o gradovima i urbanim zajednicama obično jasno predstavljale granice između ljudski stvorenih struktura i prirodnog okruženja, progresistički modeli zamišljaju urbano kao tehnološki vođen razvoj beskonačnog ‘tepih-tkiva’ sačinjenog od arhitektonskih struktura i zelenila.

Čuveni model Vrtnog grada Ebenizera Hauarda (Ebenezer Howard) imao je vrlo jasne prostorne granice, iako prezentovan kao ‘brak’ između ruralnog i urbanog. Granice Vrtnog grada nisu predstavljale samo fizičku liniju razdvajanja između grada i prirodnog okruženja, već i granice u smislu rasta grada u fizičkom i demografskom smislu (maksimalno 30 000 stanovnika). Vrtni grad se ne širi izvan uspostavljenih granica, već može samo da se ponovi i umnoži kao model na drugim lokacijama.

Na suprotnoj strani spektra urbanih modela, kad su u pitanju granice grada, su progresistički modeli urbanog stanja, kao što su planovi i projekti Tonija Granijea (Tony Garnier), Voltera Gropiusa (Walter Gropius) i Le Korbizjea (Le Corbusier). Međutim, još radikalniji model, kada je u pitanju dezintegracija gradskih granica, je *naturalistički* model grada Frenk Lojd Rajta (Frank Lloyd Wright). Slika grada budućnosti, koju je zamislio slavni arhitekta u knjizi *Grad u nestajanju* (*The Disappearing City*) iz 1932. izgleda danas vrlo realno. Kao i ostali ljudi ispred svog vremena, Rajt je mogao da pretpostavi brzi razvoj saobraćajnih i komunikacionih mreža i prednosti koju taj razvoj donosi preduzetnički nastrojenim poslovnim ljudima. Rajtov *Broudejkr grad* (*Broadacre City*)

je vizija decentralizovanog i raspršenog grada u kojem granice ne postoje. Najavljujući urbanizaciju savremenih karakteristika, Rajt je napisao:

“Sada je nemoguće postaviti novo tkivo izvan granica bilo kojeg postojećeg grada. Telo grada je previše staro, previše dotrajalo. Suštinski je pogrešan (grad) za budućnost koju sada već vidimo. Leži beznadežno, bespomoćno i neorganski tamo gde su nove i snažne sile modernog života najizraženije. Iste sile čine gradske koncentracije ne samo beskorisnim, već i smrtonosnim i otrovnim kroz stalno uvlačenje svega prema unutra, uz istovremenu pripremu neizostavne eksplozije iznutra. Reakcije koje bi uzrokovale razumne prirodne organske promene odvodile su grad negde drugde i u nešto drugo. Novi grad će biti nigde, a opet sveprisutan. Broudejkr grad.” (italik u originalu) (Wright, 2005/1945, str. 320).

Bez obzira na to da li su im granice prepoznatljive ili ne, većina urbanih modela koje Fransoaz Šoe klasifikuje su modeli potpuno novih urbanih sredina. Oni nastaju u ideji da je postojeći, istorijski i industrijski grad mesto nereda, potpuno neodgovarajuće i nezdravo okruženje za razvoj modernog čoveka, kao što je Rajt prethodno objasnio. Međutim, urbana teorija devetnaestog i dvadedestog veka je, takođe, definisala urbanizaciju kao *rast istorijskog grada*, uspostavljajući odnose između novodizajniranog proširenja i postojećeg grada. Urbanisti su postavljali pitanje kako oblikovati logično proširenje urbanog tkiva izvan njegovih postojećih granica.

Najilustrativniji model u ovom kontekstu je *Generalna teorija urbanizacije* (en. *General Theory of 'Urbanización'*) Idelfonsa Serde sa planom za proširenje Barselone. Za razliku od urbanističkog plana Barselone koji je veoma poznat akademskoj javnosti, Serdin impresivni i veoma široki teorijski opus je ostao skoro nepoznat. Serda je imao ambiciju da postavi osnove nove discipline koja bi imala grad kao ključni predmet naučnog istraživanja (Soria y Puig, 1995). U periodu dužem od dvadeset godina Serda je razvio teoriju koja je prvenstveno trebala da posluži praktičnoj primeni i koju je on primenjivao u svojim planovima i projektima za Barselonu i Madrid. Serda je video grad kao mrežu mnogobrojnih sistema različitih razmera, od mreže saobraćaja i infrastrukture, preko mreže stanovanja, do morfoloških elemenata kao što su urbani blokovi, raskrsnice i pešačke staze. Istovremeno, njegova teorija sadrži različite aspekte urbanog života, odnosno ekonomiju, zakonodavstvo, administraciju i politiku. Ponudio je sveobuhvatan pogled na grad kao građenje i razvoj mnogih aspekata i elemenata u međusobnom odnosu. Prvi je upotrebio termin *urbanizacija* 1860. godine i u sledećim decenijama proširio teoriju urbanizacije na područja daleko izvan granica grada (za detaljno objašnjenje pogledati u Soria y Puig, 1999).

Urbanistička ideologija industrijskog i modernističkog grada, uključujući i Serdinu teoriju, polazi od jedne fundamentalne pretpostavke, zbog koje je nazvana utopijskom od strane urbanih istoričara, kao što su Fransoaz Šoe i Robert Fišman (Choay, 1978/1965; Fishman, 1999). Pretpostavka glasi da možemo širiti i obnavljati naše gradove prema

novom i boljem modelu - jedinstvenom rešenju za društvene i prostorne probleme. Umesto kao proces, grad je viđen kao slika, objekat i model koji se mogu reprodukovati. Ova utopijska vizija se počela dezintegrisati već u drugoj polovini dvadesetog veka i razmišljanja u postmodernom urbanizmu odbacuju modernističke vizije grada kao pogrešne i suprotne ljudskim potrebama. Urbana teorija nakon šezdesetih godina se vraća promišljanju obnove postojećih gradova prema principu istorijskog kontinuiteta, veoma često slaveći *kulturološke* modele gradova prošlosti. U svakom slučaju, dok mislioci i projektanti urbanog stanja traže odgovore unutar samih gradova, proces urbanizacije umreženog i neoliberalnog društva se razvija u suprotnom pravcu, izvan granica grada, u velikim razmerama. S obzirom da „nismo zamenili Le Korbizjeov odgovor na ono što Manuel Kastels zove ‘urbano pitanje’ boljim” i „više ne verujemo da postoje jedinstveni odgovori”, postavlja se pitanje šta bi urbanizam mogao biti u kontekstu planetarne urbanizacije, nakon kraja gradova i nakon utopije (Fishman, 1999, para. 2)?

7 Planetarna urbanizacija i strategije dizajna prostora velikih razmera

“Koncept teritorije iscrtava prostor za arhitekturu izvan konceptualizacija konteksta ili okruženja, shvaćenih kao stabilno postojeće stanje koje prethodi proizvodnji novih stvari. Konačno, predlaže ulogu za arhitekturu kao strategiju izmene okruženja suprotno uklapanju ili ravnoteži sa spoljašnjim prirodnim svetom” (Gissen, 2011).

Istraživanju i dizajnu gradova i teritorija danas je potreban set generalnih teorijskih osnova o urbanom stanju. Teorijska osnova je važna ne samo zato što se urbana realnost promenila i zato što je postojeći teorijski aparat star, već zato što on treba da bude operativan u analitičkom i metodološkom smislu u kontekstu planetarne urbanizacije. Generalni teorijski okvir bi omogućio definisanje karakterističnih elemenata i njihovih međusobnih odnosa koji su važni za procenu postojećih urbanih mesta i kreiranje strategija dizajna. Istovremeno, to ne znači da sva urbana mesta treba da dosegnu jedan isti nivo po definisanim kriterijumima.

Najpromišljenije reakcije na savremeni proces urbanizacije dolaze od naprednih istraživačkih centara, kao što su Laboratorija za urbanu teoriju (eng. *Urban Theory Lab*, Harvard Graduate School of Design), Laboratorija za gradove budućnosti (*Future Cities Laboratory*, ETH Zurich), Institut za savremene gradove (*ETHStudio Basel - Contemporary City Institute*), i Laboratorija za dizajn urbane transformacije (*TRULAB: Laboratory for designing urban transformation*). Ove laboratorije vode istraživanja o transformaciji urbanih područja širom sveta. Traže nove urbanističke pristupe za istraživanje novog urbanog tkiva i društveno-prostornih konfiguracija različitih razmera, sa ciljem

razumevanja i tumačenja povezanosti i zavisnosti grada od teritorija na različitoj udaljenosti.

Istraživač Kristijan Šmit, koji je povezan sa tri gore pomenute laboratorije, razvio je jednostavan konceptualni sistem baziran na Lefevrovoj generalnoj teoriji proizvodnje prostora, a koji može biti upotrebljen za konkretne empirijske analize urbanog prostora. Metodološki aparat definiše tri koncepta za istraživanje novih urbanih konfiguracija: mreže (en. networks), granice (en. borders) i razlike (en. differences) (Schmid, 2006). Primena ova tri kriterijuma omogućava poređenje specifičnih oblika urbanizacije na različitim lokacijama.

Prema tumačenju ove konceptualne trijade, urbani prostor se sastoji od različitih *mreža* interakcije, kao što su mreže komunikacije, trgovine ili svakodnevnih ruta. Ove interakcije su vezane za prostorne prakse i poseduju svoju fizičku infrastrukturu, tako da se mogu prepoznati i razumeti kao fizičke pojave. Razumevanje 'pozicije' specifičnog mesta unutar različitih urbanih mreža vodi ka boljem razumevanju određenog urbanog stanja. U tom kontekstu, važne karakteristike mesta su broj mreža koje prolaze kroz njega, opseg ili domet mreža, karakteristike njihove fizičke infrastrukture i razvoj mreža tokom vremena. Centralna ili periferna pozicija određenog urbanog prostora više nije definisana njegovom geografskom pozicijom, već njegovom pozicijom unutar mrežnih relacija (Schmid, 2006, str. 170-171).

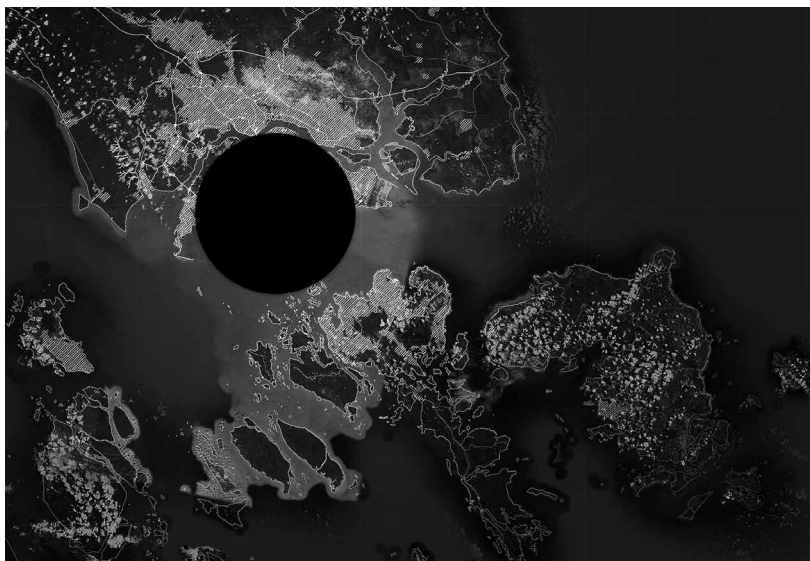
Iako urbanizacija, kao planetarno rašireni proces, razlaže prostorne granice grada i zamagljuje podelu između ruralnog i urbanog, *granice* su i dalje važan element urbanog prostora. Istraživanje razvoja i kvaliteta granica znači traženje potencijalnih veza i odnosa. „Prema tome, nije urbanistički kriterijum podizanje granica, već njihova transformacija u produktivni aspekt urbane kulture“ (str. 173). Potrebno je stalno redefinisavanje strukture granica i njihovih položaja u prostornom smislu.

Razlike su treći kriterijum pomoću kojeg se istražuje urbano stanje, prema Šmitu (str. 173). Prateći Lefevra, autor opisuje grad kao mesto gde se susreću društvene i kulturne razlike i u tom susretu postoji njihova potencijalna produktivnost. Međutim, samo prisustvo razlika nije dovoljno. Ključno pitanje je na koji način se razlike odnose međusobno, da li postoji interakcija i razmena koje će omogućiti gradu da se samostalno obnovi. Šmit nas podseća da su segregacija, marginalizacija i getoizacija veoma česte pojave prostorne izolacije, pa samim tim i nosioci neproaktivnih društvenih i kulturnih razlika. Istraživanje razlika je, zapravo, mapiranje njihove zastupljenosti i mogućnosti koegzistencije i razmene.

Set kriterijuma je prvobitno objašnjen i primenjen u projektu *Švajcarska: Urbani portret 1999 – 2003* (en. *Switzerland: An Urban Portrait 1999 – 2003*) istraživačkog studija ETH Studio Bazel, (Diener, Herzog, Meili, de Meuron, & Schmid, 2006), i kasnije razvijen u projektu *ETH Future Cities Laboratory* iz 2015. pod nazivom *Teritorije proširene urbanizacije* (en. *Territories of Extended Urbanisation*) (Schmid & Topalovic, n.d.). Istraživanje zaleđa (en. *hinterlands*)

Singapura bazirano je na pretpostavci da je odnos grada sa širom urbanizovanom teritorijom, kao što su operativni pejzaži, prirodno okruženje i neposredno zaleđe, suštinski važan za razumevanje gradova u kontekstu održivosti (Topalovic, 2015, str. 14). Studija slučaja Singapura je primer istraživanja proširene urbanizacije, odnosno primene koncepta planetarne urbanizacije. Vodeći istraživač Milica Topalović objašnjava da projekat ponovo oživljava staru arhitektonsku ideju o jedinstvu grada i njegovog okruženja kao dva nerazdvojiva dela istog fenomena (Topalovic, 2015, str. 12). Istraživanje ističe važnost *teritorijalnog pristupa* tumačenju urbanizacije, koje je primenjeno na prostornu transformaciju Singapura i istraživanje njegove zavisnosti u smislu resursa od udaljenih i neposrednih teritorija. Urbanizacija nije objašnjena u kontekstu samog grada Singapura, njegove aglomeracije i centralnosti, već kroz urbanizaciju zaleđa i regiona čiji je Singapur sastavni dio. U kontekstu mreža i granica, istraživanje je pokazalo da je Singapur deo brojnih i različitih mreža trgovine i razmene čiji je opseg planetarni. Urbano tkivo Singapura proširilo se daleko izvan administrativnih i geografskih granica samog grada.

Prava pitanja koja treba postaviti u kontekstu urbane održivosti, prema M. Topalović, su: Šta je odgovarajuća razmera urbanog zaleđa? Da li treba da planiramo i projektujemo ovaj teren uvučen u orbitu grada? Kako treba da upravljamo ovim prostornim transformacijama velikih razmera i društveno-prostornim procesima koji se ne zaustavljaju na uspostavljenim administrativnim granicama? (2015, str. 25-27)

SL. 7.1 Metod eklipse (en. *The Eclipse Method*) primenjen na istraživanje teritorije Singapura. Zaklanjanje pogleda na grad omogućava odgovarajuću perspektivu i analizu urbanog zaleđa. (Topalovic, *ETH Zurich D-ARCH Architecture and Territorial Planning*, 2015)

8 Zaključak: Ka održivom prostornom dizajnu

Urbanizacija je suštinski promenila svet u zadnje tri decenije. Transformisala je postojeće gradove i proizvela novo urbano tkivo koje se proširilo duboko prema nekada ruralnom i prirodnom okruženju. Novo urbano tkivo nije isključivo koncentrisano u gradove u tradicionalnom smislu, već je rašireno i polimorfno. Nekadašnje jasne granice između urbanog i ruralnog sada su transformisane i fragmentirane. Kao takve, obuhvataju široke i udaljene teritorije i postavljaju ih u funkcionalnu i prostornu orbitu grada.

Osnovno pitanje za urbanizam je kako da se prilagodi navedenim promenama i kako da upravlja i dizajnira odnose između gradova i neposrednih i udaljenih pejzaža od kojih gradovi zavise i koje menjaju kroz tu zavisnost. Ovo pitanje je komplikovanije ako priznamo da je rast gradova danas usmeren (ako je to uopšte moguće) unutar administrativnih granica grada, metropola, nacionalnog ili ponekad regionalnog područja. Međutim, urbanizacija se ne razvija isključivo unutar bilo koje administrativne, pa čak ni prostorne granice. Urbano stanje danas je ukorenjeno u globalnu umreženu ekonomiju i društvene procese koji menjaju konfiguracije postojećih gradova i transformišu teritorije daleko izvan lokalnih i nacionalnih granica.

U kontekstu ovih promena nazvanih planetarna urbanizacija, urbani teoretičari i istraživači naglašavaju potrebu za svežim epistemološkim okvirom, novom teorijom i konceptima o urbanom stanju izvan tradicionalnog poimanja grada. Tako bi arhitektura i urbanizam dobili osnovu za kreiranje novih strategija prostornog dizajna i prevazilaženje (utopijskog) racionalnog modela fizičkog reda.

Generalna teorija ne može i ne treba da zameni specifična istraživanja o lokalnim urbanim stanjima. Naprotiv, teorija planetarne urbanizacije naglašava da je urbanizacija uvek određena istorijskim i geografskim okolnostima, sa beskrajnim varijacijama morfoloških transformacija i društveno-prostornih promena tokom vremena. Međutim, lokalno urbano stanje je, takođe, uslovljeno odnosom prema prostorima veće razmere. Lokalno urbano stanje je deo planetarnog urbanog tkiva koje je „u isto vreme okvir i osnova za mnoge oblike društveno-prostorne diferencijacije“ (Brenner, 2015, str. 175). Zato, pored generalne teorije urbanizacije kao planetarnog procesa, urbanizmu trebaju i metodološke platforme i konceptualni alati za istraživanje lokalnog urbanog stanja.

Milica Topalović naglašava važnost sledećih pitanja: „Da li onda raspon arhitektonske discipline treba još jednom proširiti da obuhvati urbane teritorije izvan granica grada? Da li razmera urbanizacije danas zahteva veći pogled? (Topalovic, 2015, str. 11)“ Sigurno je da zahteva. Savremeni urbanizam i arhitektura tek treba da se prilagode ovom zahtevu za novim pristupom razmerama urbanizacije, da obuhvate novo urbano tkivo i razumeju prostorne specifičnosti unutar globalnih obrazaca i kroz vreme. Ovaj „veći pogled“ omogućio bi disciplini učešće u usmeravanju procesa urbanizacije i dizajna urbanih teritorija. Takođe, ovo podrazumeva saradnju sa drugim disciplinama i kreiranje

interdisciplinarnog konteksta za istraživanje i akciju. Najsnažniji alat koji arhitektura unosi u ovaj interdisciplinarni širi pogled jeste sintezni dizajnerski način mišljenja, ukorenjen u poznavanje urbane istorije i osetljivost na kulturne različitosti (Topalovic, 2015, str. 32).

Pitanje razmere ne samo da podrazumeva širi disciplinarni pogled, već i prevazilaženje unutar-disciplinarnih fragmentacija na predefinisane i odvojene prostorne razmere (arhitektonski dizajn, urbani dizajn i urbanističko planiranje). Ovo ne znači da ove istorijske discipline treba da se spoje u jednu. Prevazilaženje fragmentacije znači zajednički rad na novoj teorijskoj platformi i deljenje shvatanja o tome šta je urbano stanje i urbanizacija danas. Takođe, znači saradnju na projektima, u koje svaka disciplina unosi drugačiju perspektivu i fokus na drugačiju prostornu razmeru.

Da bi dobila smisao, urbana održivost mora uzeti u obzir odgovarajuće prostorne razmere koje su uvek veće od pojedinačnog, razmatranog urbanog sistema (Elmqvist, 2013). To znači da upravljanje odnosima između različitih razmera, odnosno između gradskih aglomeracija i 'ne-gradskih' pejzaža koji su važna podrška gradskog života, predstavlja neophodan deo puta ka održivosti.

Literatura

- Bajić-Brković, M. (2002). Urban planning in Yugoslavia in the 20th century: the case study of Belgrade. *Architecture and urbanism* 9, 19-31. Preuzeto sa <http://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0354-6055/2002/0354-60550209019B.pdf>
- Barnett, J. (2011). A short guide to 60 of the newest urbanisms: and there could be more. *Planning*, 77 (April), 19-21. Preuzeto sa https://www.uc.edu/cdc/urban_database/urban_imaging/60_Newest_Urbanisms.pdf
- Brenner, N., & Schmid, C. (2013). The 'Urban age' in question. *International journal of urban and regional research*, 38(3), 731-755. doi:10.1111/1468-2427.12115
- Brenner, N., & Schmid, C. (2015). Towards a new epistemology of the urban? *City: analysis of urban trends, culture, theory, policy, action*, 19(2-3), 151-182. doi:10.1080/13604813.2015.1014712
- Choay, F. (1978). *Urbanizam, utopija i stvarnost* [Urbanism, utopia and reality]. Belgrade: Građevinska knjiga. (Prvi put objavljen 1965).
- Clos, J., Sennett, R., Burdett R., & Sassen, S. (2017, Janury 31). *Towards an open city: the Quito papers and the New urban agenda*. Preuzeto sa <https://files.lsecities.net/files/2017/01/Quito-Papers-Preview-Version2.3.pdf>
- Davidson, M., & Iveson, K. (2015). Beyond city limits. A conceptual and political defense of 'the city' as an anchoring concept for critical urban theory. *CITY* 19(5), 646-664. <http://dx.doi.org/10.1080/13604813.2015.1078603>
- Diener, R., Herzog, J., Meili, M., Meuron, P. de, & Schmid, C. (Ur.). (2006). *Switzerland: an urban portrait*. Basel: Birkhauser.
- Elmqvist, T. (2013). Urban sustainability and resilience—why we need to focus on scales. Preuzeto sa <https://www.thenatureofcities.com/2013/03/27/urban-sustainability-and-resilience-why-we-need-to-focus-on-scales/>
- Fishman, R. (1998). Beyond utopia: urbanism after the end of cities. Preuzeto sa <http://www.publicspace.org/en/text-library/eng/a004-beyond-utopia-urbanism-after-the-end-of-cities>
- Giroud, M. (2015, Novembar 27). Beyond "planetary urbanization": recasting contemporary urban research. *Métropolitiques*. Preuzeto sa <http://www.metropolitiques.eu/Beyond-planetary-urbanization.html>
- Gisen, D. (Ur.). (2010). *Territory: architecture beyond environment*. Cambridge: Academy Press.
- Graham, S., & Marvin, S. (2002). *Splintering urbanism. Networked infrastructures, technological mobilities and the urban condition*. London and New York: Routledge.
- Harvey, D. (1985). *The urbanization of capital: studies in the history and theory of capitalist urbanization*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Harvey, D. (1996). Cities or urbanization? *City: analysis of urban trends, culture, theory, policy, action*, 1(1-2), 38-61. doi: 10.1080/13604819608900022
- Inem, A. (2014). *Designing urban transformation*. New York and London: Routledge.

- Jacobs, J. (1992). *The death and life of great American cities*. New York: Vintage Books. (Prvi put objavljeno 1961).
- Keil, R. (2016). Urban neoliberalism. Rolling with the changes in a globalizing world. U: S. Springer, B. Kean, & M. Julie (Eds.), *The handbook of neoliberalism* (str. 385-397). New York and London: Routledge, Taylor and Francis Group.
- Koolhaas, R. (1995). What ever happened to urbanism? U: OMA, R. Koolhaas, & B. Mau, *S, M, L, XL* (str. 959-971). New York: The Monacelli Press.
- Lefebvre, H. (1991). *The production of space*. Blackwell Publishing. (Prvi put objavljeno 1971).
- Lefebvre, H. (2003). *The urban revolution*. Minneapolis, London: University of Minnesota Press. (Prvi put objavljeno 1970).
- Novaković, N. & Đukić, A. (2015). Urban form and public safety: how public open space shapes social behaviour in public housing neighbourhoods. U: I. Đorđević, M. Glamočak, S. Stanarević, & J. Gačić (Ur.), *Twenty years of human security: theoretical foundations and practical applications*, (str. 411-423). Belgrade: University of Belgrade – Faculty of Security Studies.
- Palermo, P. C. (2014). What ever is happening to urban planning and urban design? Musings on the current gap between theory and practice. *City, Territory and Architecture* 1(7), 1-9. <https://doi.org/10.1186/2195-2701-1-7>
- Palermo, P. C., & Ponzini, D. (2010). *Spatial planning and urban development. Critical perspectives* [e-book]. Springer Netherlands. doi: 10.1007/978-90-481-8870-3
- Schmid C. (2006) Networks, borders, differences: towards a theory of the urban. U R. Diener, J. Herzog, M. Meili, P. de Meuron & C. Schmid (Ur.), *Switzerland: an urban portrait* (str. 164-173). Basel: Birkhauser.
- Schmid, C., & Topalovic, M. (n.d.). *Territories of Extended Urbanisation*. Preuzeto sa <https://www.ethz.ch/content/specialinterest/dual/fcl/en/research/archipelago-cities/extended-urbanisation.html>
- Schmidt-Lauber, B., Wolfmayr, G., Eckert, A., Gozzer, L., & Mitarbeiterinnen, E. (2011). *Middletown urbanities – Ethnographic urban studies in Wels and Hildesheim*. Preuzeto sa <http://www.middletownurbanities.com/>
- Sennett, R. (2006). *The open city*. Preuzeto sa Cities Programme at the London School of Economics and Political Science and the Alfred Herrhausen Society. <http://lsecities.net/media/objects/articles/the-open-city/en-gb/>
- Soria y Puig, A. (1995). Ildefonso Cerdá's general theory of 'urbanización'. *The town planning review*, 66 (1), 15-39. Preuzeto sa <http://www.jstor.org/stable/40113676>
- Soria y Puig, A. (1999). *Cerda: The Five Bases of the General Theory of Urbanization*. Milan: Electa.
- Topalovic, M. (2015). *Architecture of territory. Beyond the limits of the city: research and design of urbanising territories*. Inauguracijsko predavanje Milice Topalovic u 30. novembra 2015 na ETH Zurich. <https://doi.org/10.3929/ethz-a-010794553>
- UN (United Nations). (1993). *Agenda 21*. Preuzeto sa UNDESA Sustainable development knowledge platform. <https://sustainabledevelopment.un.org/outcomedocuments/agenda21>
- UN (United Nations). (2017). *New urban agenda*. Preuzeto sa <http://habitat3.org/the-new-urban-agenda/>
- UN-DESA-PD (United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division). (2015). *World urbanization prospects: the 2014 revision*, (ST/ESA/SER.A/366). Preuzeto sa <https://esa.un.org/unpd/wup/Publications/Files/WUP2014-Report.pdf>
- UNH (United Nations Habitat). (2016). *Urbanisation and development: emerging futures. World cities report 2016*. Preuzeto sa <http://wcr.unhabitat.org/>
- UN-WCED (United Nations World Commission on Environment and Development). (1987). *Report of the World commission on environment and development: our common future*. Preuzeto sa (UN Documents. Gathering a body of global agreements). <http://www.un-documents.net/k-001303.htm>
- Wirth, L. (1938). Urbanism as a way of life. *The American journal of sociology*, 44(1), 1-24. Preuzeto sa <http://www.jstor.org/stable/2768119?origin=JSTOR-pdf>
- Wright, F. L. (2005). *Frank Lloyd Wright: an autobiography*. Pomegranate. (Prvi put objavljeno 1945).

